

Մշակույթի հայապահպան անարքելության լուսարանումը 1960-ական թթ. լիբանանահայ մամուլում

Ավագյան Գ. Ա.

ԵՊՀ ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետի նոր մեդիայի և հաղորդակցության ամբիոն,
ասպիրան (Հայաստան, Երևան)
gayaneavakyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ մշակույթ, լեզու, ընտանիք, մամուլ, Սփյուռք, Լիբանան, «Ազդակ», «Արարատ», «Զարթոնք», «Նաիրի»

Освещение миссии культуры по сохранению армянской идентичности в армянской прессе Ливана 1960-х годов

Авагян Г. А.

Кафедра новых медиа и коммуникации факультета журналистики ЕГУ (Армения, Ереван)
gayaneavakyan@gmail.com

Резюме: Культура находится в центре внимания армянской прессы Ливана 1960-х годах. На примерах газет «Аздак», «Арагат», «Зартонк» и «Наири» в статье обсуждаются вопросы взаимосвязи культуры и идентичности. Вопрос сохранения армянской идентичности в Диаспоре с помощью культуры рассматривается в целостности - от семейных обычаев до культурной жизни армянской общины. Газеты пытаются обеспечить преемственность культуры и стимулировать чувство гордости у читателей за свою культуру. На страницах газет также отражается осознание непрерывного создания и развития культуры.

Партийные газеты подчеркивают те культурные события общины, организация которых связана с конкретной партией или ее подчиненным органом. Точно так же, культурная жизнь Армении отражается с соответствующим акцентированием, в зависимости от противоположных отношений партий к Советской Армении.

Тем не менее, публикации газет в совокупности формируют общую картину культурной жизни и событий армянской общины. Все согласны с тем, что культура является гарантией существования и деятельности Диаспоры.

Ключевые слова: культура, язык, семья, пресса, Диаспора, Ливан, «Аздак», «Арагат», «Зартонк», «Наири».

The Coverage of the Culture Mission in the Preservation of Armenian Identity in the Armenian Press of Lebanon in the 1960s

Avagyan G. A.

The New Media and Communication Department, Faculty of Journalism, YSU (Armenia, Yerevan)
gayaneavakyan@gmail.com

Abstract: Culture is in the spotlight of the Armenian press publishing in Lebanon in the 1960s. Issues of interconnection between culture and identity are observed in the article with the example of “Azdak”, “Ararat”, “Zartank” and “Nairi newspapers. The newspapers explore the problem of maintaining Armenianhood in Diaspora through culture wholly-from family customs to cultural activity. They try to ensure the transmission of the culture and stimulate feeling of pride among the readers towards their own culture. The consciousness of ongoing creation and enhancement of culture is also reflected in the pages of the periodicals.

Party newspapers emphasize those cultural events of the community, the organization of which is connected to the certain party or its subordinate body. Similarly, Armenia's cultural life is represented with corresponding accentuation depending on the contradictory attitude of the parties towards Soviet Armenia.

Nevertheless, the publications of the periodicals jointly form the complete picture of the cultural life and events of the Armenian community. Everyone agrees that culture is the guarantee of the existence and vital activity of the Diaspora.

Key words: culture, language, family, press, Diaspora, Lebanon, “Azdak”, “Ararat”, “Zartank”, “Nairi”

1960-ական թվականներին Լիբանանում լույս տեսնող հայկական պարբերականների ուշադրության կենտրոնում են գաղութահայության մշակութային կյանքը, արժեքները, ընտանեկան ու հասարակական բարքերը: Մշա-

կույթը՝ որպես այդ ամենի ամբողջություն, ընկալվում է Սփյուռքի կենսագործունեության և լինելիության երաշխիք:

Մշակույթի և ինքնության փոխառնչության հարցերի ուսումնասիրության համար դի-

տարկվել են Բեյրութում լույս տեսնող Հայ հեղափոխական դաշնակցության «Ազդակ», Սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության «Արարատ», Ռամկավար ազատական կուսակցության «Զարթոնք» պարբերականների և գրող, հրապարակախոս Անդրանիկ Ծառուկյանի հիմնադրած «Նաիրի» շաբաթաթերթի հրապարակումները: Դրանցում արտացոլվում է մշակութային կյանքը Սփյուռքում և Խորհրդային Հայաստանում իր բոլոր շերտերով, քննության է ենթարկվում ամեն ինչ՝ ընտանեկան ու հասարակական բարքերից մինչև գեղարվեստական նոր ստեղծագործություն: Դիտարկվում է դրանց անմիջական կամ ածանցյալ ազդեցությունը օտարության մեջ ապրող հայության ուժացման գործում: Պատճառների վերլուծությունը թերթերը երբեմն համադրում են խորհուրդների, հորդորների հետ, որոնք դժվար է կոչել «գործողությունների ծրագիր», բայց անհրաժեշտ միջոցառումների ուղղությունների մասին ընդհանրական պատկեր են ստեղծում:

Լիբանանի հայ պարբերականները գիտակցում են, որ սփյուռքահայությանը ինքնաճանաչողության և ազգային արմատներից չկտրվելու համար անհրաժեշտ է ծանոթացնել դարերի ընթացքում հայության ստեղծած մշակութային նմուշներին և առաջին հերթին՝ լեզվին: Թերթերն այդ ծանոթացումն սկսում են ձևավորման ակունքներից՝ շեշտադրելով առանցքային ժամանակաշրջանները, գործոնները, ավանդույթներն ու դերակատարներին¹: Այդպիսիք են քրիստոնեական արժեքների ներթափանցումը, գրերի ստեղծումը, թարգմանչաց շարժումը, ոսկեդարի պատմագրությունը, միջնադարը, գրականության նոր շրջանը, Նարեկացին, Մ. Խորենացին և այլն: Այս ամենը ներկայացվում է այն համոզմամբ, որ ազգային միասնությունից, պետականություն-

նից գրկված ժողովուրդը կարողացել է ապրել՝ հարուստ մշակույթ կերտելով, որը կոփել է ժողովրդի հավաքական ինքնագիտակցությունը²:

Այսինքն՝ օտար միջավայրում ապրող հայր թերթերի էջերում գտնում է իր մշակութային ծագումնաբանությունը և վերաբերմունք ձևավորում սեփական մշակութային հանդեպ: Այս համատեքստում ուշագրավ է մշակութային և ինքնաճանաչողության փոխազդեցության մասին է. Սմիթի դատողությունը. *«Ընդհանուր, յուրօրինակ մշակույթի միջոցով է, որ մենք կարողանում ենք իմանալ՝ ով ենք մենք ժամանակակից աշխարհում: Վերաբացահայտելով այդ մշակույթը, մենք «վերաբացահայտում ենք» ինքներս մեզ, մեր իսկական ես-ը...»*³:

Մշակույթը Խորհրդային Հայաստանում և Սփյուռքում

1960-ականներին սփյուռքահայ թերթերը ընթերցողներին ներկայացնում են նաև մշակութային ժամանակակից կյանքը Խորհրդային Հայաստանում և Սփյուռքի տարբեր համայնքներում: Սփյուռքահայերը հետևում են մշակութային զարգացումներին, հաղորդակից լինում խնդիրներին և դրանց լուծմանն ուղղված գործնական քայլերին:

Ինչպես բնորոշում է «Ազգ» թերթի, իսկ նախկինում «Զարթոնքի» խմբագիր Հակոբ Ավետիքյանը, 1960-ականները բեկումնային էին Սփյուռքի և մասնավորապես՝ Լիբանանի հայության համար: Խորհրդային Հայաստանի մշակութային գործիչների, խմբակների, սպորտային թիմերի հաճախակի այցելությունները նոր ավյուն էին հաղորդում համայնքային կյանքին, ամրացնում մշակութային կապերը, արթնացնում մշակութային զարգացմանը նպաստելու գիտակցություն: Այդ տարիներին շրջագայությունների են մեկնել Հայաստանի երգիպարի անսամբլը՝ Թայթուլ Ալթունյանի գլխավորությամբ, «Արարատ» ֆուտբոլային թիմը, թատերական տարբեր խմբակներ, ակադեմիկոսներ, գրողներ, արվեստագետներ: Նմանա-

¹ Տե՛ս Խրլորեան Գ., Թարգմանչաց շարժման դերը հայ մշակույթի պատմության մեջ, Զարթոնք, Բեյրութ, 1968թ., հոկտեմբերի 20, թիվ 21, «Պատմական Հայաստանի Նաւասարդեան օրերը», Զարթոնք, 1968թ., Բեյրութ, օգոստոսի 29, թիվ 282, «Մակար Եկմալեան», Ազդակ, Բեյրութ, 1967թ., փետրվարի 23, թիվ 297, Սեւակ Գ. «Մեարոպ Մաշտոց», Ազդակ, Բեյրութ, 1967թ., մարտի 24, թիվ 18, Արմեն Հ., Արշակունիք եւ լուսաւորչեաններ, Ազդակ, Բեյրութ, 1968թ., օգոստոսի 26, թիվ 148, Կապուտիկեան Ս., Հայ դպրութեան մեծ տօնը, Նայիրի, Բեյրութ, 1962թ., հունիսի 10, թիվ 4, «Հայաստանի գուսանները», Արարատ, Բեյրութ, 1960թ., մայիսի 13, թիվ 154

² Դիտարկվող թերթերի համանման դիրքորոշումն արտահայտող այս միտքը վերցված է հետևյալ հոդվածից. Խրլորեան Գ., Թարգմանչաց շարժման դերը հայ մշակույթի պատմության մեջ, Զարթոնք, Բեյրութ, 1968թ., հոկտեմբերի 18, թիվ 19

³ Anthony D. Smith, National Identity, University of Nevada Press, 1991, p. 17

պես սփյուռքահայ մշակութային գործիչները այցելել են նախկինում «երկաթե վարագույրով» փակ Խորհրդային Հայաստան⁴: Առհասարակ, Լիբանանի հայ համայնքի մշակութային կյանքը զարգացել է մի քանի ուղղություններով՝ երաժշտություն, գրականություն, թատրոն, կինոարվեստ, կերպարվեստ և այլն⁵:

Լիբանանի պետական քաղաքականությունը մշակույթի բնագավառում ևս նպաստել է այնտեղ հայերի մշակութային ինքնուրույն կյանքի բարգավաճմանը: «*Բեյրութը մշակութային ծաղկող հանգույց էր դարձել տարածաշրջանի և դրանից դուրս հայկական համայնքների համար, անվտանգ ապաստարան հայկական մամուլի, գրականության, թատրոնի, երաժշտության և պլաստիկ արվեստների համար*»⁶:

Թերթերն ուսումնասիրելիս առաջին տպավորությունն այնպիսին է, թե մշակույթը գլխավոր հանգրվան է, սպիտակ դրոշակ, որ միավորում է Լիբանանի դաշնակցական, ռամկավար, հնչակյան հայերին միմյանց և ողջ հայության հետ, և մշակույթն է հայկականության վկայությունը թե՛ Սփյուռքում, թե՛ Խորհրդային Հայաստանում. «*Հայաստանը սովետական իր դարաշրջանին մեջ յադթականորեն կ'առաջանայ անադարտ հայեցիությունը պահած – շնորհիւ մշակույթին: Սփիւռքը իր յուսահատական գալարումներուն մեջ կրնայ կառչիլ ազատարար միակ լաստին – հայ մշակույթին*»⁷:

«Նաիրի» թերթի այս համոզմունքը գրեթե անվերապահորեն ունեն դիտարկվող մյուս

թերթերը ևս: Սփյուռքի հայությանը հնարավորություն էր տրվում ծանոթանալ ինչպես Մերձավոր Արևելքից մինչև ԱՄՆ սփռված, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանի հայ արվեստագետների ու նրանց գործերի հետ:

Իհարկե, մշակութային կյանքի տարբեր ասպարեզների հասցեին մամուլում գովասանքի կողքին չի նսեմացվում առողջ քննադատությունը՝ եղածը կատարելագործելու և թերությունները վերհանելու նպատակով⁸:

«Զարթոնքն» ու «Արարատը» հասկանալիորեն առավել ընդգծված են ներկայացնում Խորհրդային Հայաստանում մշակույթի զարգացման համար ստեղծված պայմանները:

Հետաքրքրական է, որ «Ազդակը» նույնպես մի կողմ է դնում խորհրդային վարչակարգի հետ անհաշտությունը, և մշակույթը ներկայացնելիս տարանջատում չկա Սփյուռքի և Հայաստանի միջև: Բնականաբար, ՀՅԴ պաշտոնաթերթն ուշադիր հետևում է մշակույթի ծաղկման համար պայմանների առկայությանը ինչպես Սփյուռքում, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանում, և թերություն նկատելու դեպքում վերադառնում է քննադատական կեցվածքին: Օրինակ՝ դիտավորություն է համարում սփյուռքյան գրողներից շատերի մասին Խորհրդային Հայաստանում չբարձրաձայնելը, հանճարեղ գործիչների՝ Նարեկացու, Խորենացու հոբելյանը չհիշատակելը, Հայաստանի գրողների միության կողմից բոլորի հանդեպ հավասարեցված մոտեցում ցուցաբերելը կամ «երկաթե վարագույրի» ներքում ստեղծագործողի ներուժը չբացահայտելը⁹:

Նկատելի են նաև թերթերի ջանքերը՝ ճշմարտության մասին բացահայտորեն խոսելու: Օրինակ՝ Խորհրդային Հայաստանը

⁴ 1964թ.-ին է ստեղծվել Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն (Տե՛ս Դավաթյան Կ., Ռամկավար Ազատական կուսակցության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 2007թ., էջ 229)

⁵ Լիբանանի մշակութային կյանքի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Սանջյան Ա., Լիբանանի հայ համայնքի մշակույթը, «Հայ Սփյուռք հանրագիտարան», գլխ. խմբ. Այվազյան Հովհ., Երևան, 2003թ., էջ 313-317 կամ http://www.armin.am/armeniandiaspora/am/Encyclopedia_hay_hamaynqi_mshakuyty), Դավաթյան Կ., Հայ Սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Երևան, 2004թ., էջ 190-192, Migliorino N., (Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: ethno-cultural diversity and the state in the aftermath of refugees crisis, Studies in forced migration, Vol. 21, New York, 2008, pp. 122-126

⁶ Migliorino N., (Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria, 2008, p.123,

⁷ «Մշակույթի հրաշքը», Նայիրի, Բեյրութ, 1969թ., դեկտեմբերի 28, թիվ 28-31

⁸ Տե՛ս Գանգրունի Հ., Չափանիշի պարագան հայրենի գրականության համար, Արարատ, Բեյրութ, 1967թ., մայիսի 8, թիվ 149, Թաշեան Բ., Դեղատոմս, Ազդակ, Բեյրութ, 1967թ., փետրվարի 22, թիվ 296, «Սփիւռքի գրագետին յանձնապատասխանութիւնը», Ազդակ, Բեյրութ, 1967թ., փետրվարի 25, թիվ 299, «Կոչ Սփիւռքի հայութեանը», Զարթոնք, Բեյրութ, 1968թ., հունվարի 10, թիվ 87, Գապայենճեան Ա., Թատրոնը Պեյրութի մէջ, Նայիրի, Բեյրութ, 1966թ., հունիսի 5, թիվ 1-2

⁹ Տե՛ս Վրոյր, Հայկական ազգային հանրագիտարանը, Ազդակ, Բեյրութ, 1967թ., հունվարի 19, թիվ 268, Գեղարդ Յ., Սփիւռքի գրագետին յանձնապատասխանութիւնը, Ազդակ, Բեյրութ, 1967թ., փետրվարի 25, թիվ 299, Թաշեան Բ., «Չարենցից սկսած՝ յառաջ...», Ազդակ, Բեյրութ, 1967թ., հունվարի 10, թիվ 260

գովաբանող թերթերը երբեմն ընդունում են հայրենիքի կաշկանդվածությունը՝ ազգային արժեքներին առնչվող խնդիրների լուծում նախաձեռնելիս, փոխարենը՝ գիտակցելով սփյուռքահայության ներուժը՝ դիմում են օգնության¹⁰:

Մշակույթի հարցում թերթերի միասնական ոգևորության կողքին, այդուհանդերձ, չի անհետանում կուսակցությունների միջև ներքին անհաշտությունը: Դա դրսևորվում է հատկապես նեղհամայնքային մշակութային կյանքը լուսաբանելիս: «Ազդակն» առավելապես լուսաբանում է ՀՅԴ, «Զարթոնքը»՝ ՌԱԿ, «Արարատը»՝ ՄԴՀԿ ազդեցությամբ գործող մշակութային, հայրենակցական, երիտասարդական, պատանեկան, սպորտային և համանման միությունների, դպրոցների նախաձեռնությունները՝ մանրամասնելով՝ հատկապես ովքեր են կազմակերպիչներն ու ներկաները, կամ ով ինչքան նվիրատվություն կատարեց: Ստացվում է՝ Լիբանանի մշակութային կյանքը լուսաբանելիս թերթերը հատվածային շահով են առաջնորդվում: Արդյունքում այնտեղի հայը համայնքի մշակութային կյանքի մասին հատվածային պատկերացումներ է ձևավորում՝ ծանոթ լինելով միայն որոշակի շրջանակի:

«Նաիրին» ավելի լայնախոհ է: Լինելով գրական շաբաթաթերթ՝ էջերը հատկացնում է մշակութային հարցերի խորքային քննությանը՝ չկենտրոնանալով համայնքային այս կամ այն ուղղվածության կառույցի մշակութային միջոցառումների գովերգման կամ պախարակման վրա¹¹: Փոխարենը այստեղ էլ տարբեր առիթներով քննադատվում է ՀՅԴ-ի մերժողական վերաբերմունքը իր նախկին անդամների նկատմամբ, ում դիրքորոշումը Խորհրդային Հայաստանի կամ այլ հարցերի առնչությամբ փոքր-ինչ տարբերվում էր կուսակ-

ցության կեցվածքից¹² (Հիշեցնենք, որ թերթի խմբագիր Ա. Ծառուկյանը նախկինում ևս ՀՅԴ անդամ է եղել): Շաբաթաթերթում նաև բանավեճեր, մեկնություններ, քննարկումներ են ծավալվում¹³, որոնք երբեմն զետեղվում են համահունչ խորագրերի ներքո:

Առհասարակ, «Նաիրին» գրական ճաշակ ու մշակութային օրակարգ է ձևավորում Սփյուռքում՝ տպագրելով հայ և օտարազգի գրողների ստեղծագործությունները, հաճախ՝ անտիպները, նորահայտ գրողների գործերը (անգամ առանձին խորագիր կար՝ ««Նայիրի»ի պատմուածքները», «Գիրքեր»), հուշերը, նամակները, արվեստագետների մասին ակնարկները, քննարկելով երաժշտության, թատրոնի, գրականության, նկարչության և մշակույթի այլ ճյուղերի կայացման ճանապարհը և զարգացման միտումները¹⁴: Շաբաթաթերթն առանձնակի հոգատարություն է ցուցաբերում հատկապես Լիբանանի հայ համայնքում ստեղծվող մշակութային արժեքների նկատմամբ՝ հարազատի իրավունքով երբեմն իր վրա վերցնելով խիստ քննադատի դերը¹⁵: Այդ

¹² Տե՛ս Թիւթինճեան Խ., «Գնա մեռիր, եկուր սիրեմ», Նայիրի, Բեյրութ, 1969թ., փետրվարի 2, թիվ 35)

¹³ Տե՛ս Գապպենճեան Ա., Անորակելի պարսաւ մը, Նայիրի, Բեյրութ, 1968թ., մարտի 17, թիվ 41, Ծ., Հաշուեյարդար, Նայիրի, Բեյրութ, 1969թ., նոյեմբերի 9, թիվ 22, Խանգատեան Ս., Մի արտառոց անճաշակութեան մասին, Նայիրի, Բեյրութ, 1962թ., հունվարի 7, թիվ 36

¹⁴ Տե՛ս Սարոյեան Ու., Լաւագոյն մաղթանքներ, Նայիրի, Բեյրութ, 1969թ., հունիսի 8, թիվ 1, Կիւլեանի Գ., Կեանքի մէջէն, Նայիրի, Բեյրութ, 1969թ., հունիսի 8, թիվ 1, Պապիկեան-Անտիկեան Ա., Յուշեր Վարդապետէն, Նայիրի, Բեյրութ, 1969թ., դեկտեմբերի 28, թիվ 28-31, Թոթովենց Վ., Յուշեր Թումանեանէն, Նայիրի, Բեյրութ, 1969թ., դեկտեմբերի 28, թիվ 28-31, Գապպենճեան Ա., «Սփիւռքի հայ երաժիշտները», Նայիրի, Բեյրութ, 1969թ., օգոստոսի 24, թիվ 12, Զարդարեան Հ., Միամանթոյի հետ, Նայիրի, Բեյրութ, 1963թ., ապրիլի 10, թիվ 47-50, Թիւթինճեան Խ., «Այրուող այգեստաններ», Նայիրի, Բեյրութ, 1967թ., հուլիսի 2, թիվ 4, «Արուեստագէտ հոգի մը Վարուժան Սէթեան», Նայիրի, Բեյրութ, 1967թ., նոյեմբերի 5, թիվ 22, Սիրունի Յ., «Այս հիւանդ հանճարեղ պատանին», Նայիրի, Բեյրութ, 1968թ., սեպտեմբերի 22, թիվ 18, Զարլ եւ Մէրի Լէւ, Շէյքսփիրեան 10 պատմուածքներ, Նայիրի, Բեյրութ, 1969թ., փետրվարի 16, թիվ 37

¹⁵ Մասնավորապէս՝ «Նաիրին» քննադատում է թերթերի խմբագիրներին ամեն գործ տպագրելու համար՝ նշելով, որ գրողների առատության մեջ գեղարվեստական արժեք ունեցող գործերը պակասում են, իսկ գրախոսականները կուսակցական ընկերների չնեղացնելու նկատառումով են գրվում (Տե՛ս Գապպենճեան Ա., Գրական

¹⁰ Մասնավորապէս՝ Հին Ջուղայի խաչքարերը փրկելու և Հայաստան տեղափոխելու համար հայրենիքի մտավորականների կոչը՝ ուղղված ՀԲԸՄ, «Գյուլբենկյան» հիմնադրամին և Սփյուռքի մշակութային, քաղաքական բոլոր կազմակերպություններին, տպագրվել է Սփյուռքի թերթերում (Տե՛ս «Կոչ Սփիւռքի հայութեանը», Զարթոնք, Բեյրութ, 1968թ., հունվարի 10, թիվ 87)

¹¹ Մշակույթի ոլորտում «Նաիրիի» բացառիկ դերի և առհասարակ առանձնահատկությունների մասին պատկերացում է տալիս հետևյալ հոդվածը. Թիւթինճեան Խ., Խոհեր «Նայիրի»ի 10ամեակին առթիւ, Նայիրի, Բեյրութ, 1963թ., ապրիլի 10, թիվ 47-50

հրապարակումներն առանձին ուսումնասիրության են արժանի:

Որքան էլ պարզ է դառնում, որ կուսակցությունները պահպանում էին գաղափարախոսական անհաշտությունը և մրցակցում համայնքի ներսում նաև մշակութային հարթակում, այդուհանդերձ, մեծ է դրանց դերը մշակութային կյանքի ակտիվությունը պահպանելու և կազմակերպելու գործում: «Նաիրիի» հիմնադիր Անդրանիկ Ծառուկյանի կարծիքով մշակութային կենտրոնները համայնքում կան շնորհիվ կուսակցությունների աշխատանքի և տարիների վաստակի. *«Բողոքովին այլ հարց, թե՛ մեր օրերուն, մշակոյթի յիշեալ օճախնէ՛րն են որ կ'սպրին կուսակցութիւններուն շնորհիւ, թե՛ կուսակցութիւններն են որ պէտք ունին անոնց վարկին, արժեցնելու համար իրենց գոյութիւնը: Կարելորդ այն է, որ Սփիւռքի գոյութեան եւ պահպանումին ծառայող էական ազդակը՝ մշակոյթը, լքուած գետին մը չէ, եւ տէր ունի»*¹⁶:

Թերևս մշակույթի միավորող ուժով կարելի է բացատրել նաև այն հանգամանքը, որ ուսումնասիրվող թերթերում ընդգծված տարանջատում չի դրվում Սփյուռքի տարբեր համայնքներում ստեղծվող մշակույթների միջև:

Այլ հարց է, որ «Ազդակ» թերթում հաճախ արտացոլվում է խորհրդային կարգերի հանդեպ ՀՅԴ վերաբերմունքի ազդեցությունը: Թերթը անհանգստացած է հայկական մշակույթի վրա խորհրդային մշակույթի հնարավոր ազդեցությամբ: Եվ հակառակը՝ «Արարատ» թերթի հրապարակումներում նշմարվում է Խորհրդային Հայաստանի մշակութային կյանքը գերադրելու կեցվածք: «Զարթոնքի» և «Նաիրիի» պարագայում հակոտնյա կեցվածք շեշտված չէ: Թերթերը հիմնականում ակնածանքով են վերաբերվում Խորհրդային Հայաստանի՝ որպես հայկական պետության մշակութային կյանքին և հոգատարություն դրսևորում Սփյուռքի, մասնավորապես՝ Լիբանանի հայ համայնքի մշակութային գործունեության նկատմամբ:

մթնոլորտ, Նայիրի, Բեյրութ, 1963թ., ապրիլի 10, թիվ 47-50)

¹⁶ Ծառուկյան Ա., Սփիւռքի տասնամեակները, խմբ. Թորոս Թորանեան, Հալեպ, 2000թ., էջ 54

Լեզու և ինքնություն

Հայոց լեզուն՝ որպես հայ մշակույթի կարևոր բաղադրիչ, առանձնահատուկ ուշադրության է արժանանում Լիբանանի հայ պարբերականների կողմից: Գլխավոր դիտանկյունները հայ համայնքներում լեզվի պահպանման խնդիրը և Խորհրդային Հայաստանում լեզվի զարգացման միտումներն են:

Թերթերն ուղղակի կապ են տեսնում Սփյուռքում մայրենիի պահպանման և հայության ինքնության պահպանման միջև¹⁷: Նրանց անհանգստացնում է արաբերենից, թուրքերենից կամ ռուսերենից օտար տարրերի ներթափանցումը մայրենի լեզու և հատկապես թրքախոսությունը Սփյուռքում: Ինչպես Ռ.Փանոսյանն է նշում, հետցեղասպանական Սփյուռքում հայկական ինքնության ամրապնդման տեսանկյունից լեզուն դիտարկվում էր որպես ընդհանուր հայտարար, միավորող տարր: ԽՍՀՄ-ից դուրս պոլսահայության բարբառի հիման վրա ձևավորված արևմտահայերենն ընդունվում էր որպես գերիշխող լեզու Սփյուռքում: *«Հին երկրի» շրջանների բարբառները մասնավոր շրջանակ էին իջեցվել, թուրքերենի գործածումը դատապարտելի էր, և թրքախոսներին ամոթանք տալով համոզում էին սովորել հայերեն: Շատ հստակ էր. հայ լինելու համար պետք էր խոսել հայերեն»*¹⁸:

«Նաիրին» ընդգծում է Սփյուռքի մամուլին հատուկ ախտանիշը, երբ, օրինակ, օտարալեզու թերթերից հոդվածների թարգմանության ժամանակ սխալ բառեր են գործածվում¹⁹:

Հատկանշական է, որ մայրենիի իմացությամբ թերթերը դիտարկում են լեզվի միջոցով

¹⁷ Այդ մտեցումն արտահայտված է հետևյալ մեջբերումներում. *«Հայուն ինքնապաշտպանութեան զէնքն է հայերէնը»* (Շահպազ Ստ., Հայերենի պայքարը, Նայիրի, Բեյրութ, 1963թ., ապրիլի 10, թիվ 47-50), *«Երէխան դեռեւս իր սնարից պէտք է լսի, յարմարուի հայոց լեզուի հնչեղութեան... Այսպիսու է որ իր մօր կաթի հետ երէխան կը ստանայ ամողջ հայկական ոգի»* (Խրվորեան Գ., Հայ ընտանիքին հասարակական դերը, Զարթօնք, Բեյրութ, 1968թ., հուլիսի 5, թիվ 235)

¹⁸ Pannosian R., The Armenians From Kings and Priests to Merchants and Commissars, London, 2006, p. 299

¹⁹ Ի դեպ, «Նաիրին» ունեցել է «Արշակաւան սյունակ», որը փակվել է՝ նման սխալների շատացման պատճառով (Տե՛ս հետևյալ հոդվածի վերջում. Շահպազ Ստ., Հայերենի պայքարը, Նայիրի, Բեյրութ, 1963թ., ապրիլի 10, թիվ 47-50)

միասնական ինքնության ձևավորման ու հակառակը՝ պառակտման խնդիրը: Օրինակ՝ «Ազդակի» վերլուծության համաձայն՝ գրաբարը միացրել էր հայությանը, աշխարհաբարը՝ երկու ճյուղերով բաժանել. միատեսակ զգալու և մտածելու փոխարեն լեզվի արևելահայ ու արևմտահայ բաժանման հետևանքով հայն սկսել է այլ կերպ զգալ, մտածել²⁰:

«Զարթոնքը» արևմտահայ և արևելահայ ճյուղերի միջև տարբերությունը հայրենիքի և Սփյուռքի միջև անջրպետը խորացնող գործոն է համարում՝ առաջարկելով հայերենի միասնական ուղղագրություն ստեղծել Սփյուռքի կառույցների, օրինակ՝ Մխիթարյան միաբանության և Խորհրդային Հայաստանի կառավարության համատեղ ջանքերով²¹:

Մինչդեռ, ըստ «Նաիրիի», հայերենի երկու ճյուղերը տարբեր լեզուներ դիտարկելը սխալ է. տարբերություններով հանդերձ՝ երկու ճյուղերով խոսողները հասկանում են միմյանց²²:

Առհասարակ, բոլոր թերթերում (և հատկապես «Նաիրիում») հաճախ են քննարկվում հայոց լեզվին վերաբերող մասնագիտական հարցեր, օրինակ՝ հոմանիշների նրբերանգների, գործածության առանձնահատկությունների և այլնի մասին²³: Լեզվի գործածության սխալները թերթերը նկատում են նաև Խորհրդային Հայաստանում: Անգամ Խորհրդային Հայաստանը գովաբանող ՌԱԿ պաշտոնաթերթը հայրենիքում լեզվի անաղարտության

սպառնալիք է տեսնում և բարձրաձայնում՝ զգուշորեն շրջանցելով տերմինաբանական կոմիտեի ուղղակի քննադատությունը²⁴:

«Ազդակի» համար ռուսերեն բառերի ներթափանցումն առօրյա հերթական առիթն է պախարակելու խորհրդային ռեժիմը, հայերենի՝ պետական լեզվի «դե յուրե» կարգավիճակ ունենալու, բայց «դե ֆակտո» ռուսերենին ստորադասվելու հանգամանքը. Թերթն անգամ հեզնանքով նշում է. «*Կր թուի թե Հայաստանի մեջ հայերենը այնքան «պետական» է, որքան Հայաստանը՝ պետություն»*²⁵: Քննադատվում են բառարաններն ու դասագրքերը, Սփյուռքի ոչ խորհրդամետ հատվածի հանդեպ կողմնակալությամբ պայմանավորված, ռուսաց լեզվի ու խորհրդային պատմագիտության ազդեցությամբ կազմելը, քաղաքական-կուսակցական պարտադրանքով արեղյանական ուղղագրություն²⁶ ստեղծելը և այլն²⁷: Վերքերն ակնհայտ դարձնելու համար «Ազդակը» հակակշռում է Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում հայերենի ծաղկումը, գրական

²⁰ Տե՛ս Թաշեան Բ., Դժբախտ բաժանումը, Ազդակ, Բեյրութ, 1968թ., հունիսի 7, թիվ 78

²¹ Տե՛ս Յակոբ-Գրիգոր, Դարձեալ համազգային ուղղագրութեան հարցը, Զարթոնք, Բեյրութ, 1965թ., սեպտեմբերի 5, թիվ 286

²² Այդուհանդերձ, թերթը, դրական տրամադրվածություն ունենալով Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ, շեշտում է, որ երկու ճյուղերի մերձեցման, հայ ժողովրդի երկու հատվածների մշակութային կապերն ուժեղ են ավելի, քան երբևէ: Հետևաբար երկու հատվածների մերձեցման, հայոց լեզուն հարստացնելու, մեկ ընդհանուր լեզու ստեղծելու շահը թելադրում է խնդրի լուծման ուղիներ որոնել (Վահանեան Գ., Տարբերությունը մեծ չէ, Նայիրի, Բեյրութ, 1969թ., փետրվարի 9, թիվ 36):

²³ Տե՛ս Շահեն Ն., Յանուն մեր լեզուի բիրեղացման, Նայիրի, Բեյրութ, 1968թ., սեպտեմբերի 15 թիվ 17, Գանգրունի Հ., «Հայոց լեզուի հոմանիշների բառարան», Արարատ, Բեյրութ, 1967թ., օգոստոսի 16, թիվ 235, Կոտլ Ռ., Մտածումներ հայ լեզուի մասին, Զարթոնք, 1968թ., Բեյրութ, հոկտեմբերի 5, թիվ 8, Բարսեղեան Յ., Պաշտպանենք եւ հարստացնենք հայերենի բառազանձը, Ազդակ, Բեյրութ, 1968թ., հոկտեմբերի 15, թիվ 189

²⁴ Տե՛ս Նորենց, Վ. Տարնցի Ս., Բաց նամակ Հայկական Հանրապետութեան Մինիստրների Ստովետին առնչութեւ տերմինաբանական կոմիտեին եւ Երեւանի քաղաքային սովետի գործադիր կոմիտեին, «Զարթոնք», Բեյրութ, 1965թ., սեպտեմբերի 23, թիվ 301, Յակոբ-Գրիգոր, Մրտէ սիրտ խօսակցութիւն հայաստանցի խմբագրի մը հետ, «Զարթոնք», Բեյրութ, 1965թ., մարտի 17, թիվ 141, Սվաճեան Յ., Հայերենի հարստութիւնը անտեսողներ եւ մսխողներ, «Զարթոնք», Բեյրութ, 1965թ., փետրվարի 6, թիվ 109

²⁵ Վրոյր, Քիչ մը ամէն բանի մասին, Ազդակ, Բեյրութ, 1968թ., մարտի 13, թիվ 8

²⁶ Ինչպես նկատում է Ռազմիկ Փանոսյանը, խորհրդային դեկավարության կողմից հաստատված հայոց լեզվի ուղղագրության թողած ամենամեծ ազդեցությունը արևելահայերենի էլ ավելի տարանջատումն էր արևմտահայերենից. «*Ազգի երկու հատվածի գրական լեզուների տարբերությունը յուրաքանչյուրի գրականությունը դարձրել էր օտար մյուսի ականջի և աչքի համար: Սփյուռքի մտավորականների համար դա խիստ զգայուն հարց էր, և նրանք կոչ էին անում միավորելու լեզուն՝ մինչխորհրդային դասական՝ արևմտյան ուղղագրության հիման վրա»* (Pannosian R., The Armenians From Kings and Priests to Merchants and Commissars, London, 2006, pp. 344-345):

²⁷ Տե՛ս Վրոյր, Ուղղագրութեան հարցը, Ազդակ, Բեյրութ, 1968թ., ապրիլի 16 և ապրիլի 17, թիվ 36 և 37, Նարդունի Շ., Հոմանիշներու բառարան, Ազդակ, Բեյրութ, 1967թ., հոկտեմբերի 6, թիվ 183, «Արժէքաւոր, թե՛ խոտելի դասագիրք», Ազդակ, Բեյրութ, 1967թ., հոկտեմբերի 11, թիվ 187

լեզվի գործածությունն ու բառապաշարի հարստացումը²⁸:

Հակառակ պատկերն է ձևավորվում «Արարատն» ընթերցելիս: Չըջանցելով հանդերձ Խորհրդային Հայաստանի երիտասարդության շրջանում ռուսերենի լայն ընդունելությունը՝ թերթը կենտրոնանում է դրական փոփոխությունների վրա: Մասնավորապես՝ Հայաստանի մարզերում ամեն բան հայացվում է՝ խանութների ու ապրանքների անվանումներից մինչև ճանապարհային ցուցանակներ, պաշտոնական վայրերում, ժողովներում հայերեն է հնչում և այլն²⁹: Այն, որ հայերենը համատարած լեզու է Հայաստանում, ըստ թերթի, հայրենասիրության դրսևորում է:

«Նաիրին», նկատելով հանդերձ օտար բաների գործածությունը Խորհրդային Հայաստանում, այնուամենայնիվ, կարծում է՝ հայերենի՝ պետական լեզվի կարգավիճակն արդեն բավարար է լեզուն կենդանի պահելու համար³⁰:

Ներհամայնքային փոխհարաբերությունների մշակույթ և ընտանեկան բարքեր

Լիբանանի հայ մամուլում 1960-ական թվականներին արտացոլվում է համայնքում ձևավորված մշակույթը՝ սերունդների փոխհարաբերությունների, նիստուկացի, դաստիարակության «կանոնները»: Հողվածագիրներն ասես ներխուժում են համայնքակիցների ընտանիք, խոշորացույցով գնում արտաքին միջավայրի ազդեցությամբ ձևավորվող նոր արժեքները, վերհանում համայնքի հայկականությանը սպառնացող վտանգները և ուղեգիծը պահպանելուն ուղղված խորհուրդներ տալիս:

Թերթերում ընտանիքը կերպավորվում է որպես համայնքի բջիջ, որտեղ հնչող մայրենիով, ավանդույթների կենսագործմամբ, հայլեցի դաստիարակությամբ է ձևավորվում հայ անհատը: Ինքնության պահպանման հարցը զուգակցվում է ընտանեկան ճիշտ դաստիարակության հետ:

²⁸ Տե՛ս Բարսեղեան Յ., Պաշտպանենք եւ հարստացնենք հայերէնի բառագանձը, Ազդակ, Բեյրութ, 1968թ., հոկտեմբերի 15, թիվ 189

²⁹ Տե՛ս Պատմագրեան Ա. Հայաստանում, Արարատ, Բեյրութ, 1967թ., դեկտեմբերի 27, թիվ 35

³⁰ Տե՛ս Շահպազ Ստ., Հայերէնի պայքարը, Նայիրի, Բեյրութ, 1963թ., ապրիլի 10, թիվ 47-50

Ուստի Սփյուռքի նահանջը կանխելու համար գործնական քայլերի կոչ անելիս պարբերականները բացահայտում են ընտանեկան բարքերի աղավաղումները, որոնք հող են նախապատրաստում ազգային արմատներից սփյուռքահայի հեռացման համար: «Զարթոնքի» դիտարկմամբ՝ ավագների նկատմամբ հոգատարությունը պակասել է, սերնդի դաստիարակության գործում հայրերի դերը նվազել է, ամուսնությունը և՛ կնոջ, և՛ տղամարդու ընտրությունն է դարձել, անհատական հարաբերություններն ընդգծվել են ընտանիքում՝ դառնալով ամուսնալուծությունների ավելացման պատճառ և այսպես շարունակ³¹: Թվարկվածներում կարելի է նկատել «Զարթոնքի» մտահոգությունը, որ ավանդական, երբեմն նահապետական բարքերից շեղումը հանգեցնում է անհատի իրավունքների շեշտադրմանը, հետևաբար՝ հավաքական մշակութային շրջանակից դուրս գալուն, ինչը սպառնալիք է գաղութի համար:

«Ազդակը» նույնպես «խորասուզվում է» հայ ընտանիքի աղճատման խնդրի մեջ՝ առանձնացնելով հայ օրիորդների դաստիարակության, դեպի ամուսնություն առաջնորդելու գործում ծնողների թույլ տված սխալները³²: Թերթը վերլուծում է խառնամուսնությունների հոգեբանական պատճառները³³ և ազգային կյանքի հանդեպ անտարբերության հետևանքները³⁴:

«Արարատ» պարբերականին անհանգրստացնում են առհասարակ բոլոր այն վատ սովորությունները, որոնք բնորոշ են Արևմուտքի երիտասարդներին և տարածվում են աշխարհում՝ ներթափանցելով նաև հայ համայնք: Հետևաբար թերթը մեծ տեղ է հատկացնում դաստիարակչական հողվածներին,

³¹ Տե՛ս Կեսարացի Վ., Սփիւռքահայութեան ապագան, Զարթոնք, Բեյրութ, 1968թ., օգոստոսի 3 և 4, թիվ 260 և 261, Խրլորեան Գ., Հայ ընտանիքին հասարակական դերը, Զարթոնք, Բեյրութ, 1968թ., հուլիսի 3 և 6, թիվ 233 և 236

³² Տե՛ս ՍԷ, Ի՞նչպէս պիտի դիմագրաւէք ձեր աղջկան ամուսնութեան հարցը, Ազդակ, Բեյրութ, 1967թ., հոկտեմբերի 3, թիվ 180

³³ Այսպիսիք են՝ օտարի հետ դուրսի հասկացվելը, օտարի հետ ամուսնանալը հերոսություն համարելը, օտարների հետ ծնողների կապ («Հերթական գրոյց-ընթրիք», Ազդակ, Բեյրութ, 1968թ., փետրվարի 29, թիվ 304):

³⁴ Տե՛ս Գեորգեան Վ., Անզգան, Ազդակ, Բեյրութ, 1968թ., փետրվարի 3, թիվ 283)

երբեմն հարթակ տրամադրում նաև ուսուցիչներին, բժիշկներին՝ շեշտադրելով կենցաղավարության, մարդկային փոխհարաբերությունների կառուցման և երեխաներին սեփական օրինակով դաստիարակելու խնդիրները³⁵:

«Նաիրին» հարթակ է տրամադրում մտավորականներին՝ արտահայտելու իրենց մտահոգությունը Մփյուռքի երիտասարդության համար: Մի կողմից՝ հուսահատեցնում է երիտասարդների նյութապաշտությունը, ազգային գաղափարների փոխարեն ժամանակակից երաժշտությամբ և ֆիլմերով խանդավառվելը, մյուս կողմից՝ մատնանշվում են անբնական պայմանները, որում հայտնվել է հայ երիտասարդը, բնական, նույնիսկ օգտակար է համարվում ավագ սերնդին բնորոշ զգայականության փոխարինումը սառը դատողությամբ³⁶:

Լիբանանի հայկական պարբերականներում ընտանեկան խոհանոցը բացահայտող հոդվածներն առավելապես Լիբանանի հայ համայնքին են վերաբերում, որը հոդվածագիրները ներսից են ճանաչում: Սակայն դրանց միջոցով արտացոլվում է նաև Մփյուռքում տիրող ընդհանուր պատկերը՝ երբեմն առանձին գաղութների առավել անմխիթար վիճակի ակնարկությամբ: Բացասական հետևանքները նկատելով հանդերձ՝ թերթերը հակված չեն «օտարը» բացարձակ մերժելու, միջավայրից մեկուսանալու դիրքորոշմանը: Առավելապես սփյուռքյան իրականությունում ճկուն գործելու մարտավարությամբ են առաջնորդվում: Ի վերջո, թերթերի հրապարակումներում արտահայտվում է այն գիտակցումը, որ Մփյուռքի, տվյալ դեպքում՝ Լիբանանի հայն առնչվում է նաև ապաստանած երկրի նիստուկացին, մշակույթին:

Ամփոփենք. 1960-ական թվականներին Լիբանանում լույս տեսնող հայկական պար-

բերականների հրապարակումները միասին ձևավորում են հայ համայնքի մշակութային կյանքի ու իրադարձությունների ամբողջական պատկերը: Առանձնաբար դիտարկելիս նկատելի է, որ կուսակցական թերթերը շեշտադրում են համայնքի մշակութային այն անցուղարձերը, որոնց կազմակերպչական թելերը տանում են դեպի տվյալ կուսակցություն կամ դրան ենթակա մարմին: Նմանապես Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ կուսակցությունների հակոտնյա վերաբերմունքից կախված՝ համապատասխան շեշտադրումներով է մատուցվում Հայաստանի մշակութային կյանքի անդրադարձը:

Այդուհանդերձ, մշակույթի պարագայում է, որ թերթերը, ասես չգրված պայմանավորվածությամբ, հասնում են փոխզիջման: Բոլորը ջանում են մշակույթի փոխանցելիությունն ապահովել և ընթերցողների շրջանում սեփական մշակույթի հանդեպ հպարտության զգացում արթնացնել՝ ներկայացնելով ինչպես հայ մշակույթի դրոշակակիրներին ու նրանց թողած մշակութային ժառանգությունը, այնպես էլ այլազգի մտավորականների, նշանավոր գործիչների և օտար մամուլի դրական գնահատականը հայկական մշակույթի հասցեին:

Պարբերականների էջերում արտացոլվում է նաև մշակույթի շարունակական կերտման և զարգացման գիտակցումը: Գործելու պատասխանատվությունը դրվում է ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Մփյուռքի մտավորականության և նոր սերնդի ուսերին: Թերթերը համակարծիք են, որ մշակույթը Մփյուռքի կենսագործունեության և լինելիության երաշխիքն է, պաշտպանական վահանը ուժացման դեմ:

Պարբերականները մշակույթի միջոցով Մփյուռքում հայապահպանությունը դիտարկում են ամբողջության մեջ՝ գաղութահայության ընտանեկան ու հասարակական բարքերը, ազգային ավանդույթները, արժեքները և ընդունված նորմերից շեղումները հաշվի առնելով:

³⁵ Տե՛ս Ալեքսանեան Վ., Ծնողի անձնական օրինակն ու վարքագիծը, Արարատ, Բեյրութ, 1967թ., հուլիսի 12, թիվ 205, Եղիկեան Ա., Ո՛ր կ'երթայ արդի երիտասարդությունը, Արարատ, Բեյրութ, 1967թ., դեկտեմբերի 29, թիվ 37, Գանգրունի Հ., Մփյուռքի իր գոյութեան հարցականին առջև, Արարատ, Բեյրութ, 1967, նոյեմբերի 4, թիվ 304

³⁶ Տե՛ս «Բազմաձայն գրոյց երիտասարդութեան մասին», Նայիրի, Բեյրութ, 1967թ., սեպտեմբերի 10 և 17, թիվ 14 և 15

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Anthony D. Smith, National Identity, University of Nevada Press, 1991, 227 pp.
2. Migliorino N., (Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: ethno-cultural diversity and the state in the aftermath of refugees crisis, Studies in forced migration, Vol. 21, New York, 2008, 256 pp.
3. Pannosian R., The Armenians From Kings and Priests to Merchants and Commissars, London, 2006, 442 pp.
4. Դավաթյան Կ., Հայ Սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Երևան, 2004թ., 288 էջ
5. Դավաթյան Կ., Ռամկավար Ազատական կուսակցության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 2007թ., 504 էջ
6. Այվազյան Հովհ., գլխ. խմբ., «Հայ Սփյուռք հանրագիտարան», Երևան, 2003թ., 732 էջ
7. Ծառուկեան Ա., Սփիւռքի տասնամեակները, խմբ. Թորոս Թորանեան, Հայէպ, 2000թ., 173 էջ
8. «Ազդակ», Բեյրութ, 1967թ., հունվարի 10, թիվ 260
9. «Ազդակ», Բեյրութ, 1967թ., հունվարի 19, թիվ 268
10. «Ազդակ», Բեյրութ, 1967թ., փետրվարի 22, թիվ 296
11. «Ազդակ», Բեյրութ, 1967թ., փետրվարի 23, թիվ 297
12. «Ազդակ», Բեյրութ, 1967թ., փետրվարի 25, թիվ 299
13. «Ազդակ», Բեյրութ, 1967թ., մարտի 24, թիվ 18
14. «Ազդակ», Բեյրութ, 1967թ., հոկտեմբերի 3, թիվ 180
15. «Ազդակ», Բեյրութ, 1967թ., հոկտեմբերի 6, թիվ 183
16. «Ազդակ», Բեյրութ, 1967թ., հոկտեմբերի 11, թիվ 187
17. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., փետրվարի 3, թիվ 283
18. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., փետրվարի 29, թիվ 304
19. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., մարտի 13, թիվ 8
20. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., ապրիլի 16, թիվ 36
21. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., ապրիլի 17, թիվ 37
22. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., հունիսի 7, թիվ 78
23. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., օգոստոսի 26, թիվ 148
24. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., հոկտեմբերի 15, թիվ 189
25. «Արարատ», Բեյրութ, 1967թ., մայիսի 8, թիվ 149
26. «Արարատ», Բեյրութ, 1960թ., մայիսի 13, թիվ 154
27. «Արարատ», Բեյրութ, 1967թ., հուլիսի 12, թիվ 205
28. «Արարատ», Բեյրութ, 1967թ., օգոստոսի 16, թիվ 235
29. «Արարատ», Բեյրութ, 1967թ., նոյեմբերի 4, թիվ 304
30. «Արարատ», Բեյրութ, 1967թ., դեկտեմբերի 27, թիվ 35
31. «Արարատ», Բեյրութ, 1967թ., դեկտեմբերի 29, թիվ 37
32. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1965թ., փետրվարի 6, թիվ 109
33. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1965թ., մարտի 17, թիվ 141
34. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1965թ., սեպտեմբերի 5, թիվ 286
35. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1965թ., սեպտեմբերի 23, թիվ 301
36. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., հունվարի 10, թիվ 87
37. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., հուլիսի 3, թիվ 233
38. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., հուլիսի 5, թիվ 235
39. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., հուլիսի 6, թիվ 236
40. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., օգոստոսի 3, թիվ 260
41. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., օգոստոսի 4, թիվ 261
42. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., օգոստոսի 29, թիվ 282
43. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., հոկտեմբերի 5, թիվ 8
44. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., հոկտեմբերի 18, թիվ 19
45. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., հոկտեմբերի 20, թիվ 21
46. «Նայիրի», Բեյրութ, 1962թ., հունվարի 7, թիվ 36
47. «Նայիրի», Բեյրութ, 1962թ., հունիսի 10, թիվ 4
48. «Նայիրի», Բեյրութ, 1963թ., ապրիլի 10, թիվ 47-50
49. «Նայիրի», Բեյրութ, 1966թ., հունիսի 5, թիվ 1-2
50. «Նայիրի», Բեյրութ, 1967թ., հուլիսի 2, թիվ 4
51. «Նայիրի», Բեյրութ, 1967թ., սեպտեմբերի 10, թիվ 14
52. «Նայիրի», Բեյրութ, 1967թ., սեպտեմբերի 17, թիվ 15
53. «Նայիրի», Բեյրութ, 1967թ., նոյեմբերի 5, թիվ 22
54. «Նայիրի», Բեյրութ, 1968թ., մարտի 17, թիվ 41,
55. «Նայիրի», Բեյրութ, 1968թ., սեպտեմբերի 15, թիվ 17
56. «Նայիրի», Բեյրութ, 1968թ., սեպտեմբերի 22, թիվ 18
57. «Նայիրի», Բեյրութ, 1969թ., փետրվարի 2, թիվ 35
58. «Նայիրի», Բեյրութ, 1969թ., փետրվարի 9, թիվ 36
59. «Նայիրի», Բեյրութ, 1969թ., փետրվարի 16, թիվ 37
60. «Նայիրի», Բեյրութ, 1969թ., հունիսի 8, թիվ 1
61. «Նայիրի», Բեյրութ, 1969թ., օգոստոսի 24, թիվ 12
62. «Նայիրի», Բեյրութ, 1969թ., նոյեմբերի 9, թիվ 22
63. «Նայիրի», Բեյրութ, 1969թ., դեկտեմբերի 28, թիվ 28-31

*Сдана/Հանձնվել է՝ 15.08.2019
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 21.08.2019
Принята/Ընդունվել է՝ 25.08.2019*